

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر عبدالرؤف

THE CENTRAL INFLUENCE OF THE PROGRESSIVE MOVEMENT IN PUNJAB

پنجاب وچ ترقی پسند تحریک دا مدھ تے اثر: اک تحقیقی جائزہ

Abstract

Movement is the name of such a force and ideology that breaks the status quo process. There are different movements but in this article the beginning of literal movement, especially Progressive movement and its impacts in Punjab have been discussed. It also deals with the basic characters and main themes of progressive movement.

Keywords: Movement, Progressive movement, Beginning, Punjab, literary impacts.

تحریک اوہ قوت اے جیہڑی جمودنوں تروڑ دیندی اے۔ قوت دے اظہار دی نوعیت وکھو وکھ شعبیاں وچ وکھو وکھ ہوندی اے سماجی تحریک دے سارے انگ اوہ نیں جیہڑے سیاسی تحریک دے نیں۔ سیاسی تحریک ادبی تحریک نالوں وکھری اے۔ مقصد ادبی تحریک اے ادبی تحریک کچھوں گل بات اگے ڈردی اے۔ ادب حیاتی دی اجیہی سرگرمی اے جیہڑی کھلی ڈلھی ہون دے نال نال بامعنی وی اے۔ بندیاں، قومیاں، قبیلیاں تے مکاں اتے ایہدے اثرات عام نیں۔ ادب راہیں بدلاوے آندے رہندے نیں ایہناں نوں گنتی وچ گنتا، منناتے تو لانا ممکن نہیں پراہیناں نوں

محسوس کیتا جاسکدا اے۔ ادب دا ایہہ سماجی عمل جدوں تیک جاری رہندا اے اودوں تیک ایہدے وچ جمود تے ٹھہراونہیں آؤندا۔ ڈاکٹر انور سدید لکھدے نیں ہے:

”ادبی تحریک اس ادب میں تحرک پیدا کرتی ہے جو یوسٹ، یکسانیت
میکانیت کا شکار ہو جاتی ہے۔ پس ادبی تحریک فی الاصل ادب کے جمود کو
توڑنے اور اس کی کہنگی زائل کر کے تنوع اور جدیدیت پیدا کرنے کا نام
ہے۔“ (1)

عالمی سیاسی بدلاوا پوری دنیا دے نال برصغیر وچ وی سماجی بدلاوا کارن بنیا۔ پہلی جنگ عظیم نے ہندوستان وچ عام لوکاں نوں غربت، بے یقینی، ناہوان، بے وسی داسا منا کرنا سکھایا او تھے روس دے انقلاب نے مظلوماں، دکھی تے پسے ہوئے لوکاں دیاں اکھیں کھول دتیاں اوہناں نوں حیاتی دے عمل وچ حصہ لین دا حوصلہ دتا۔ ادبی لوک وی ایہدے توں متاثر ہوئے اوہناں سماج دا سچا تے کھرا نمہاندا رکھنا شروع کیتا۔ ایہدی پہلی سچی مثال پریم چند کول دسدی اے۔ یورپ دے مشینی رہن سہن توں اثر لین دارواج خطے وچ وی تیزی نال ودھ رہیا اے۔ سائنسی نظام نے مکاں تے براعظماں دے پندھ مکا کے دنیا نوں اک مک کر چھڈیا۔ جس پاروں جیہڑا بحران یورپی تہذیب وچ سی اوہ مشرقی توماں وچ وی محسوس ہون لگا۔ نفسیاتی پیچیدگیاں تے معاشی ابتری سے دے عالمی مسئلے بن کے سامنے آئے۔ اوس ویلے جیہڑے علمی نظریاں توں پوری دنیا دے سیانیاں راہ لئی اوہناں دا واسطہ نفسیات تے معاشیات نال اے۔ نفسیات وچ فرائڈ تے معاشیات وچ کارل مارکس دے نظریاں توں ویہویں صدی دی سیہان دی ٹور بنی۔ ایہہ اثرات ادب وچ آئے۔ ڈاکٹر حامدی کاشمیری موجب:

” فرائڈ کے جنسی نظریات نے شعری موضوع اور اسلوب کے نئے
امکانات واضح کیے اور رمز نگاری کو ان نظریات سے تقویت ملی۔ فرائڈ نے
جنسی جبلت کی نا آسودگی کے نتیجے میں لاشعور میں چھپی ہوئی خون گشتہ
تمناؤں اور آرزوؤں کی پر اسرار دنیا کا انکشاف کیا۔ اس کے خیال کے
مطابق یہ دبی آرزوئیں یہ خواب، ذہنی الجھنوں کا باعث بنتے ہیں اور

انسانی اعمال کو متاثر کرتے ہیں۔ چنانچہ ادیبوں اور شاعروں نے فرائڈ کے Reprssiion, Complexes, Neurosis کے تصورات سے فائدہ اٹھایا اور اپنی تخلیقات کے لیے نئی وسعت، توانائی اور روشنی لے لی۔۔۔ مارکس نے شعر و ادب کے تخلیقی محرکات کو معاشی اور پیداواری رشتے سے ملا دیا اور طبقاتی تصادم کی کشمکشوں کو معرضیت اور حقیقت پسندی کے ساتھ پیش کرنے کے عمل کو تخلیق ادب میں بنیادی حیثیت دے دی۔ (2)

ادب اتے دونویں اثرات گوڑھے دکھالی دیندینیں اودوں تیک نتارا نہیں ہوندا جدوں تیک ویہویں صدی وڈے سیانے آئن سٹائن دے نظریے دا ذکر نہ ہووے۔ جدوں اوہدے نظریہ اضافت نے مطلقیت (Absolute) دے تصورنوں رد کیتا گیا سگوں کسے شے دی حیثیت تے ماہیت دا تعین باقی شیواں دے حوالیوں ہوندا اے۔ ترقی پسند تحریک دے حوالے نال یعقوب یاور لکھدے نیں:

”ترقی پسند تحریک ہندوستان کے سماجی و سیاسی ماحول سے ابھری ہوئی ایک فطری تحریک تھی جس کی ابتداء 1936ء سے ایک صدی قبل 1857ء میں ہو گئی تھی۔ ایک صدی تک یہ اپنے ارتقائی عمل میں مصروف رہی اور بیسویں صدی کے آغاز کے ساتھ ہی اس تحریک کے خدوخال متعین ہونا شروع ہو گئے۔ یہاں کے ادیب و شاعر ادب پر جاگیر دارانہ نظام کے تسلط سے عاجز آ کر اس میں اپنی اپنی صلاحیتوں کے مطابق انقلابی تبدیلیاں لانے کی کوشش کر رہے تھے۔“ (3)

یورپ وچ ہون والے واقعاں دا اثر ساری دنیا دے نال ہندوستانی لوکاں اتے وی ہویا جیہڑی ویلے نال آزادی واسطے جتن کردی پئی۔ لوک جیہڑے اعلیٰ تعلیم واسطے یورپ رہندے سن سارے واقعاں تے حالات اتے ڈونگھی اکھر کھٹی کھلے سن۔ اوہناں وچ سجاد ظہیر، ملک راج آنند، جیوتی گھوش، محمد دین تاثیر تے پرمود سین گپتا وغیرہ دے ناں چوکھے نیں۔ بھیرے لوک وطن تے لوکاں دی آزادی واسطے بہوں کجھ کرنا چاہندے سن۔ سجاد حیدر رھوریں

اپنیاں یادداشتاں وچ لکھدے نیں:

”ہمارا دماغ ایک ایسے فلسفے کی جستجو میں تھا جو ہمیں سماج کی دن بدن بڑھتی ہوئی پیچیدگیوں کو سمجھنے اور ان کو سلجھانے میں ہمیں مدد دے سکے۔ ہمیں اس بات سے اطمینان نہیں ہوتا تھا کہ انسانیت پر ہمیشہ مصیبتیں اور آفتیں آتی رہی ہیں اور ہمیشہ رہیں گی۔ مارکس اور دوسرے اشتراکی مصنفین کی کتابیں ہم نے بڑے شوق سے پڑھنا شروع کیں۔ جیسے جیسے ہم اپنے مطالعے کو آگے بڑھاتے، آپس میں بحثیں کر کے تاریخی، سماجی اور فلسفیانہ مسئلوں کو حل کرتے۔ اسی نسبت سے ہمارے دماغ روشن ہوتے اور ہمارے قلب کو سکون ہوتا جاتا تھا“۔ (4)

لندن تے یورپ وچ تعلیم حاصل کرن والے پڑھیاں دا ہندوستان دے اڈواڈ علاقیاں، خطیاں تے قوماں نال تعلق سی پر فیروی ایہناں دے خیالاں دے فکری اکٹھ تے مقصد دے حصول نے ایہناں نوں اک دو جے دے نیڑے رکھیا۔ فکری اکٹھ نے ایہناں نوں ہم خیال ہندوستانی مصنفین دی جماعت بنان لئی پریریا تے نتیجے وچ ”انڈین پروگریسیو رائٹرز ایسوسی ایشن“ دا مڈھ بچھا۔ طے ہو یا کہ انجمن دے مقصد دے اعلان واسطے اک مسودہ بنایا جاوے جیہدی ذمہ داری ملک راج آنند تے ہو رکھی طالب علمان لئی۔ اوہناں اپنے ولوں لہا سارا مسودہ تیار کیتا جیہڑا بہوں لہا ہون پاروں رد ہو گیا تے ایہہ ذمہ داری جیوتی گھوش دے ذمے لگ گئی۔ جیہڑی اوہناں جھب ای توڑ چاڑھ چھڈی۔ فیر کمیٹی نے سجاد ظہیر نوں آکھیا کہ تسی ہن ملک آنند راج تے جیوتی گھوش دیاں مسودیاں وچوں پڑچول کر کے چونواں مسودہ بناو؟ جیہڑا اوہناں کجھ کٹ وڈھ کے جھب دے ای بنا لیا۔ اوہ مسودہ ایہ اے:

”ہندوستانی سماج میں بڑی بڑی تبدیلیاں ہو رہی ہیں۔ پرانے خیالات اور معتقدات کی جڑیں ہلتی جا رہی ہیں اور ایک نیا سماج جنم لے رہا ہے۔ ہندوستانی ادیبوں کا فرض ہے کہ وہ ہندوستانی زندگی میں ہونے والے تغیرات کو الفاظ اور ہیئت کا لباس دیں اور ملک کو تعمیر و ترقی کے راستے

پر لگانے میں مدد و معاون ہوں۔ ہندوستانی ادب قدیم زندگی کی تباہی کے
بعد زندگی کی حقیقتوں سے بھاگ کر رہبانیت اور بھکتی کی پناہ میں جا چھپا
ہے۔ (5)

مسودے دی منظوری توں بعد لندن دے چینی ریٹورینٹ وچ انجمن دی پہلی بیٹھک ہوئی جیہدے وچ
کوشش کیتی گئی کہ لندن و سدے سارے ہندوستانی طالب علم رلت کرن۔ تقریباً بیئتی طالب علماں رلت کر کے ملک
راج آنند ہوراں نوں صدر چنیا۔ فیہر باقاعدہ بیٹھکاں تے اجلاس اڈواڈ ہوٹلاں تے طالب علماں دے گھراں وچ
ہوندے رہے جیہدے وچ سارے سنگی ساتھی تے ممبر اکٹھے ہو کے اپنیاں تخلیقاں تے تبصرے کر دے۔ او سے سے کجھ
اشتراکی لکھاریاں فاشزم توں عالمی امن نوں محفوظ تے سلامت رکھن لئی عالمی کانفرنس دا اعلان کیتا۔ جیہدے وچ
میکسم گورکی، ویلڈ و فرینک، آندرے ژید، آندرے مارلو، برتول بریخت، ای ایم فارسٹر، لوئی آراگان، تاسمان،
آلڈس ہکسلے، بورس پاسترک تے رو میں رولاں جے لکھاریاں شرکت کیتی۔ کانفرنس دا مقصد امن پسند لکھاریاں نوں
اک تھان اکٹھا کرنا تے فاشزم دی مخالفت سی۔ رہتل بہتل دی سلامتی تے امن دی بقالی بلائی کانفرنس نوں اورلڈ
کانگریس آف دی رائٹس فار دی ڈیفینس آف کلچر، داناں دتا گیا۔ کانفرنس وچ رلت لئی ساری دنیا توں لوک آئے پر
ہندوستان توں صرف اک پارسی زبانی لکھارن نوں ایہدے وچ رلت کرن دا موقع بھاپر لندن و سدے ہندوستانی
ترقی پسند لکھاریاں ولوں سجاد ظہیر تے ملک آنندراج ہوراں بطور لکھاری نہیں سگوں بطور رلتی کیتی۔ اوہناں
کانفرنس وچ لکھاریاں دے خیالاں نوں سنیا تے اوہناں نوں ہندوستان دے تناظر وچ رکھ کے تبصرہ کیتا۔ کوئی شک
نہیں کہ اوہناں دا ایہہ تجزیہ بعد وچ ترقی پسند تخریک دے آؤن والے لائحہ عمل وچ مددگار ثابت ہو یا۔

لندن توں واپسی مگروں لگا کہ ہندوستان وچ جدتیک ایہہ انجمن پنگردی نہیں اودوں تیک مقصد پورے ہون
والی گل نہیں۔ اخیر فیصلہ کیتا گیا کہ انجمن دے اعلان نامے دیاں سائیکلو سٹائل نقلاں تیار کر کے سارے ہندوستان وچ
سنگیاں، ساتھیاں تے ساکاں نوں گھل دتیاں جان۔ جینہاں وچ پریم چند، علی گڑھ یونیورسٹی وچ ڈاکٹر اشرف، ایم
اے اوکالج امرتسر دے پرنسپل ڈاکٹر محمود الظفر تے اوہناں دی سوانی رشید جہاں، کلکتہ وچ پروفیسر ہیرن مکھرجی، الہ آباد
یونیورسٹی وچ انگریزی دے لیکچرار احمد علی، مشہور افسانہ نگار سہیل عظیم آبادی، اختر اورینوی تے حیدرآباد دے سبط حسن

چوکھے نمایاں سن۔ اعلان نامے اتے سجاد ظہیر، ملک آنندراج، جیوتی گھوش، ایس سنہا، کے ایس بھٹ تے محمد دین تاثیر ہوراں دے دستخط سن۔ پریم چند ہوراں سب توں پہلاں ایہناں دا ساتھ دین دا اعلان کیتا تے اپنے ہندی رسالے ”ہنس“ وچ اداریہ وی لکھیا۔

لکھاریاں دارویہ ویکھ کے لندن وسدے جو انانوں حوصلہ ہو یا اوہناں خطاں تے چٹھیاں راہیں بنتی کیتی کہ لکھاری مقامی سطح اتے انجمن ترقی پسند مصنفین دے قیام دی کوشش کرن۔ ہندو اسی ایہو چاہندے سن تے ایس لمی آکھنا غلط نہ سی کہ لندن والیاں دے آؤن توں پہلاں ای او تھے انجمن ترقی پسند مصنفین جیہڑی بعد وچ ’ترقی پسند تحریک‘ بنی ’دی راہ پدھری ہو چکی سی۔ 1935ء وچ سجاد ظہیر ہوریں اپنی تعلیم مکان توں بعد ہندوستان آئے۔ انجمن ترقی پسند مصنفین دے مگروں اوہ پہلے جو ان سن جیہڑے سبھ توں پہلاں اپنے وطن آئے۔ جیہڑی اوہناں دی وڈی سدھری کہ اوہ انجمن نوں سارے ہندوستان دی تحریک بنا دین۔ اوہناں پورے ہندوستان دے دورے کیتے تے وطن دے اڈواڈ علاقیاں دے وکھو وکھ لکھاریاں تے سیانیاں نوں مل کے اپنا اعلان نامہ وکھا کے صلاح مشورہ کیتا۔ جیہدے وچ چوکھے لکھاریاں اوہناں دا ساتھ دیوے دی حامی بھری کنھیالال منشی نوں مل کے اوہناں نوں مایوسی ہوئی اوہنے منصوبہ ویکھ پڑھ کے اپنے منصوبہ اتے چلن دا آکھیا پر سجاد ظہیر ہوری نہ منے۔ کنھیالال نوں ملن توں بعد احساس ہو یا پئی ترقی پسند خیالاں نوں تحریک بنانا ایسا سوکھا کم نہیں۔ فیراوہ الہ آباد اپنے پیوں نوں ملن گئے۔ او تھے جا کے اوہناں بنیادی طور تے ترے مقصد انوں کھڈھ رکھ کے کم کرنا شروع کیتا۔

1- الہ آباد وچ وسدے اردو تے ہندی ادبیاں نال مل کے ترقی پسند لکھاریاں دا حلقہ بنایا۔ 2- لندن وچ بنائے مسودے اتے چوکھیاں لکھاریاں کولوں مدد لمی مسودے اتے دستخط لے جان تے فیراوہ دی پورے ہندوستان وچ تشہیر کیتی جاوے۔ 3- اوہناں موجب ساریاں شہراں وچ ہم خیال ادبیاں تے دانشوراں نال گل بات کر کے اوہناں نوں راضی کیتا جاوے کہ انجمن ترقی پسند مصنفین دیاں برانچاں اڈواڈ شہراں وچ بنایاں جان۔

الہ آباد اپڑن توں بعد سجاد ظہیر نوں ڈاکٹر اعجاز حسین، فراق گورکھپوری تے احمد علی توں بناں ہندی دے کچھ ادیب جیویں شیووان سنگھ چوہان تے زریندر شرما دی مدد لہج گئی کچھ طالب علم جیویں سید احتشام حسین تے سید وقار عظیم جیہاں وی انجمن ترقی پسند مصنفین بنان وچ دلچسپی وکھائی۔ الہ آباد وچ انجمن دے بنن توں کچھ چر بعد ای دسمبر

1935ء وچ ہندوستانی اکادمی نے جیہدے سیکرٹری تارا چند سن، کانفرنس دا انعقاد کیتا۔ جس وچ ہندی تے اردو دونوں زبانان دے ادیبان تے دانشوراں نوں بلایا گیا۔ رلتیاں وچ منشی پریم چند، مولوی عبدالحق، جوش ملیح آبادی، دارالمصنفین اعظم گڑھ دے مولانا عبدالسلام ندوی، زمانہ کانپور دے ایڈیٹرنشی دیا نرائن نغم تے حیدرآباد توں ڈاکٹر محی الدین قادری زور وغیرہ سن۔ سجاد ظہیر ہوراں موقعے توں فائدہ چکدیاں ساریاں لوکاں نوں دکھو دکھ ملے تے گل بات کر کے اعلان نامے دیاں کاپیاں اوہناں نوں دتیاں۔ سجاد ظہیر ہوراں فراق گورکھپوری دی مدد نال منشی پریم چند، مولوی عبدالحق، جوش ملیح آبادی تے منشی دیا نرائن نغم ہوراں نوں گھر بلا کے تفصیلی دی بعد وچ ساریاں وڈیاں کولوں اعلان نامے تے دستخط کروائے۔ بزرگاں دی حمایت تے ہلاشیری توں بعد سجاد ظہیر ہوراں امرتسر تے لاہور دے دورے کیتے تے اوتھوں دے دانشوراں تے وڈیریاں ادیبان داساتھ دین نال انجمن ترقی پسند مصنفین دا ترقی پسند تحریک بنن دا مڈھ بجھ گیا۔

1857ء دی جنگ توں انگریزاں پورے خطے یعنی ہندوستان اتے حملہ کر کے قبضہ کیتا۔ قبضے دے جتھے ماڑے تے بھیڑے اثرات ہوئے اوتھے کجھ چنگے اثر وی پئے۔ انگریزاں دے قبضے نال ایتھے وکھریاں وکھریاں تحریکاں دا مڈھ بجھن لگا۔ تحریکاں ایتھوں دے لوکاں دی دے حق لئی اپنیاں آوازاں چکدیاں تے جتن کردیاں رہیاں۔ تحریکاں وچ کجھ مشہور تحریکاں جویں ”پگڑی سنبھال او جٹا“، وہابی تحریک تے تحریک خلافت تے کجھ نکلیاں وڈیاں آزادی دیاں تحریکاں شامل نیں۔ تمام تحریکاں دے وکھرے وکھرے مقصدان نال اک مقصد سا نبھاسی اوہی انگریزاں توں آزادی۔ ساریاں آزادی دے نعرے نوں چکیا۔ تحریکاں توں اڈکھ ہور اجمیہاں تحریکاں سن جیہڑیاں ویہویں صدی دے شروع وچ پورے ہل نال جڑیاں سن۔ اوہناں وچ مجلس احرار، راشٹریہ سبھوک سنگھ، خاکسار تحریک، کسان ایجیٹیشن، ٹریڈ یونین تحریک ایس توں اڈ مارکسی تحریک تے کمیونسٹ تحریک وغیرہ چالوسن۔ تحریکاں دی سب توں وڈی وجہ سامراجی تے جاگیرداری نظام سی جس عام بندے دی حیاتی نوں چتھ کے رکھ دتا۔ وڈیرے نماں تے ماڑے نوں بندہ نہیں سمجھدے سن۔

ایس توں اڈ لوکاں نوں اڈ واڈ ویلیاں وچ دکھو دکھ تحریکاں ول پریرن دی وڈی وجہ بیرونی حملہ آور، پہلی وڈی جنگ تے روسی انقلاب سی جس عام لوکاں نوں جیون دا حق دسیا۔ 1917ء وچ روسی انقلاب دے اثرات یورپ،

لندن توں اڈ ایس خطے اتے صاف دسدے نیں۔ انقلاب لوکاں نوں متاثر کرن دے نال چوکھا شعور دتا لوک سامراجی نظام سامنے کھلو گئے مقابلے لئی ہر قربانی دین لئی تیار دکھالی دیندے۔ پنجاب دی دھرتی اتے ڈھیر حملے ہوئے ایہدی تہذیبی تے سماجی حیاتی نوں باہر لے لوکاں دی رہتل بہتل نے نے بڑا تاثر دیا تے متاثر کیتا۔ دھرتی اتے پہلے توں ای ڈھیر قوماں آباد رہیاں تے آبادوی سن اوہناں قوماں دے نال ڈھیر سیاسی، سماجی، اخلاقی تے اصلاحی تحریکاں موجود سن۔ جدوں سماجی شعور دیاں تحریکاں توں دکھ ترقی پسند تحریک نے لوکاں ول مونہہ کیتا تے لوکاں ایس نوں کھلے دل جی آیاں نوں آکھیا۔ ویلا لنگھد ا گیا تحریک وی صحت مند تے تگڑی ہوندی گئی۔ سسے دے اخباراں، کتاباں تے رسالیاں لوکائی وچ سمجھ بوجھ تے شعور پریرن دے ہتھیرے جتن کیتے جینہاں وچ ”الہلال“، ”زمیندار“ تے ”کامریڈ“ سر کڈھویں دکھالی دیندے نیں۔ واصف لطیف لکھدے نیں:

” لاہور وچ گورنمنٹ کالج (لاہور) دے پرنسپل ڈاکٹر جی ڈبلیو لائٹنر

ہوراں دی صدارت وچ بنن والی ”انجمن پنجاب“ پنجاب دے لوکاں دی

ادبی حیاتی وچ اک اہم موڑ ثابت ہوئی۔ ”انجمن حمایت اسلام“ تے ”انجمن

اتحاد“ دا قیام عمل وچ آیا۔ 1917ء دے انقلاب روس نوں پنجاب دے

وڈے تے نامور ذہن اپنیاں تحریراں راہیں اجاگر کر کیلوکاں نوں حقیقت

نگاری ول موڑ رہے سن۔ علامہ محمد اقبال تے پریم چند داناں اس ضمن وچ لیا

جاسکد اے۔ 1922ء نوں لاہور توں چھپن والی کتاب ”رہنمائے حریت

یعنی لینن اور انقلاب روس“ لوکاں دے شعور دی بیداری دی بہترین ادبی

کوشش سی۔“ (6)

پنجاب وچ 1857ء توں بعد جیہڑی ہوا جھل رہی سی 1936ء وچ اوہ ہوا ای ہنیری بن گئی، 1936ء وچ

پنجاب وچ ترقی پسند تحریک رتج سی ایسے پاروں سجاد ظہیر ہوری جدوں پنجاب دے دورے واسطے لاہور آئے تے

اوہناں نوں جی آیاں نوں آکھیا گیا لاہور دے شاعراں تے ادیبوں توں اڈ عام لوکائی نے وی اوہناں نال محبت تے

پیارد اظہار کیتا۔ ترقی پسند تحریک 1936ء وچ پھٹی تحقیق کیتیاں نتر کے سامنے آیا کہ ایہہ تحریک 1936ء توں پہلے

پھٹ چکی سی۔ کیوں ہے سجاد ظہیر ایس حوالے نال آپ لکھدے نیں:

”ترقی پسند مصنفین کا پہلا حلقہ 1935ء کو چند ہندوستانی طلبا نے لندن میں قائم کیا تھا۔ انجمن کا مینی فیسٹو (منشور) مسودہ وہیں تیار ہوا۔ اس کے ایک صفحے کی دستاویز لکھنے اور اسے آخری شکل دینے میں ڈاکٹر جیوتی گھوش، ڈاکٹر ملک راج آنند، پرمود سین گپتا، ڈاکٹر محمد دین تاثیر اور سجاد ظہیر شریک تھے۔“ (7)

ترقی پسند تحریک دے بانیاں وچ پنجاب دے اہم نانواں وچ ملک آنند تے دو جے ڈاکٹر محمد دین تاثیر۔ ایہناں توں اوڈ ڈاکٹر محمد الظفر تے اوہناں دی زبانی ڈاکٹر رشید جہاں دا تعلق وی پنجاب نال سی۔ پنجاب وچ ترقی پسند تحریک بڑے طریقے نال اُسری۔ ڈاکٹر رشید جہاں تے سجاد ظہیر ہوراں الہ آباد وچ ہون والی کانفرنس وچ اکٹھیاں رلت کیتی۔ رشید جہاں پاروں بہت سارے ہور پنجاب توں آئے لکھاریاں ملنی کر کے اوہناں کولوں اعلان نامے اتے دستخط کیتے۔ ڈاکٹر محمود الظفر دے گھر فیض احمد فیض نال وی ملاقات ہوئی۔ لاہور وچ سجاد ظہیر ہوراں دی غلام مصطفیٰ تبسم، اختر شیرانی، چراغ حسن حسرت، عبدالمجید ساک تے میاں بشیر احمد نال وی ملنی ہوئی۔ انجمن ترقی پسند مصنفین دی لاہور برانچ داسکرٹری صوفی تبسم تے پنجاب داسکرٹری فیض احمد فیض نوں بنایا گیا۔ انجمن دے اجلاس وی ہوندے رہے آپس وچ خطاں چھٹیاں راہیں اک دو جے نال رابطہ رکھیا۔ سجاد ظہیر دی بھیج نلس دا نتیجہ سی کہ 1936ء وچ انجمن ترقی پسند مصنفین دی پہلی کل ہند کانفرنس ہوئی۔ جس وچ پنجاب توں ترے بندیاں ڈاکٹر محمود الظفر، رشید جہاں تے فیض احمد فیض نے رلت کیتی۔ 1936 توں 1937 تیک ترقی پسند تحریک تیزی نال ودھدی رہی۔ لاہور وچ انجمن دی سرپرستی صوفی تبسم جد کے امرتسر وچ فیض احمد فیض دیاں موڈھیاں اتے سی اوہناں دونوں ترقی پسند تحریک نوں خوب وادھا دتا ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں شاعری تے افسانیاں وچ ترقی پسند موضوع تے رجحان دکھالی دین لگا۔

1937ء وچ فیض احمد فیض دی سربراہی وچ صوبائی کانفرنس کروان دا پر بندھ کیتا گیا جیہدے وچ ”پنجاب کسان سبھا“ دے ادیبوں تے شاعراں توں اوڈ مزدوراں تے کسانوں وی ڈھیر رلت کیتی۔ جیہڑا منشور پڑھے لکھے طبقے تیک محدود سی اوہ عام لوکاں تک اپڑ گیا۔ کانفرنس توں بعد سجاد ظہیر تے ڈاکٹر اشرف دی علامہ محمد اقبال ہوراں

نال وی ترقی پسندی دے حوالے نال ملاقات ہوئی۔ کچھ چر بعد فیض احمد فیض تے محمد دین تاثیر ہوری لاہور وں امرتسر ٹر گئے تے انجمن دیاں سرگرمیاں مٹھیاں پئے گئیاں۔ دسمبر 1938ء وچ دوجی کانفرنس کلکتہ وچ ہوئی جیہدے وچ پنجاب ولوں کرشن چندر ہوراں رلت کیتی۔ 1939ء وچ دوجی جنگ چھڑی تے ہر پاسے افراتفری مچ گئی۔ ترقی پسنداں تے دوجیاں تریجیاں دی پکڑ دھکڑ شروع ہو گئی جس پاروں کچھ آگو برطانوی فوج وچ وڑ گئے جینہاں وچ فیض ہوری وی شامل سن۔ 1940ء توں 1942ء تک چپ رہی 1942ء توں مگروں کچھ راہنما داں پاروں تحریک فیہر جیون پی 1942ء وچ تریجی کل ہند کانفرنس ہوئی جیہدے وچ لاہور وں تے امرتسر ولوں جواناں دی وڈی گنتی رلت کرن آئی۔ فیہر ترقی پسند تحریک تے اپنا پنڈھ جاری رکھیا۔ 1947ء وچ ملکی ونڈ پاروں تحریک دی وی ونڈ ہو گئی۔ 1947ء دی ونڈ توں بعد ترقی پسند ادیب تے شاعر اں ہجرت کر کے آگئے جینہاں وچ فیض احمد فیض، ساحر لدھیانوی، احمد راہی، چراغ حسن حسرت، عارف عبدالمتمین، ہاجرہ مسرور، خدیجہ مسرور تے حسن عابدی ورگے فیہر لاہور ترقی پسند تحریک واسطے کم کرن نوں جت گئے۔ ستارہویں صدی دیاں سائنسی ایجاداں نے یورپ دے پرانے جاگیر داری نظام نوں ختم کر کے سماج دا ڈھانچہ بدل دتا۔ جدوں نویاں ریتاں تے قدراں دا ڈھ بچھاتے ذہناں وچ سماج، معاشرے تے نظریاں بارے سوال اٹھن لگے۔ ایہناں سوالاں دے جواب لکھاریاں ولوں بلا خوف و خطر آون لگے۔ تحریک دی روشن خیالی وڈا موضوع سی۔ تحریک نوں کامیاب بنان وچ لکھاریاں تے کتب خانیاں دا وڈا ہتھ اے۔ ڈاکٹر مبارک علی لکھدے نیں:

”روشن خیالی کی تحریک کی سب سے بڑی خصوصیت سیکولر نظریات کا فروغ ہے۔ روشن خیالی تحریک کے دانشوروں نے اظہار رائے اور عمل کی آزادی پر زور دیا اور عقلیت کو تمام نظریات کے جانچنے کا معیار بتایا۔ انہوں نے ریاست اور اس کے اداروں پر تنقید کی اور اس پر زور دیا کہ یہ تنقید ہوتی ہی چاہیے۔ کیونکہ اگر اقتدار چند ہاتھوں میں محدود ہو گیا تو اس سے بدعنوانی پیدا ہوگی اور اکثریت اپنے حقوق سے محروم رہے گی۔“ (8)

ترقی پسند تحریک دے عنواناں وچ گل نکھیڑ ویں وکھالی دیندی اے ایس تحریک نے مذہبی قدامت پرستی

دے خلاف تجدید پرستی Modernism دا تصور دتا۔ جہدے وچ لوکاں نوں پرانیاں قدراں توں دوری تے نوپاں قدراں نوں ورتن لئی پریریا۔ تاریخ انہویں صدی نوں اچھے عہد دا ناں دیندی اے جہدے وچ صدیاں پرانے اوہام نوں ہار ہوئی تے نوپاں راہواں بن گئیاں۔ تحریک نوں حقیقت نگاری منن دا درس ملیا۔ لکھاریاں اچھے ڈھنگ نال لکھیا جے حقیقت کھل کے سامنیا وے۔ تحریک دا بنیادی موضوع سی کہ جھوٹھیاں پردیاں نال کم نہ چلایا جاوے سگوں جھوٹھیاں تے بے ایمانی دیاں پردیاں نوں لاہ کے گل پورے ٹل نال کیتی جاوے۔ ایس تحریک نے جاگیرداری تے سامراجی نظام نوں تنقید دا نشانہ بنایا تے عام لوکاں تیک اپڑان دی پوری کوشش کیتی۔ بنیادی حقوق منگن دی گل سرکڈھویں وکھالی دیندی اے۔ ایس توں اڈ ترقی پسند تحریک دے وڈے پکھاں وچ اک کچھ بولن دی آزادی سی۔ ترقی پسند لکھاریاں زور دتا کہ ہر بندے نوں بولن تے گل کرن دی مکمل آزادی ہونی چاہیدی اے۔ نوے فیصد لوکاں دی حیاتی دے فیصلے دس فیصد لوک کرن۔ ترقی پسند تحریک نے سوانیاں دے ذہن دی گل ٹل لا کے کیتی۔ زنانیاں اتے ظلم تے اوہناں نوں اوہناں دے حق نہ دین دی کھل کے مخالفت کیتی گئی۔

ترقی پسند تحریک نے مزدوراں، کساناں تے غریباں دے حق نوں اپنے موضوع وچ ڈھیر تھان دتی۔ ترقی پسند دے چوکھے لکھاریاں لوکاں واسطے آواز چاری لوکائی دی بہتری تے اچھائی واسطے ڈھیر کم کیتا۔ ترقی پسند تحریک دے موضوع وچ اصلاح دا پرچھاواں ادب دیاں چوکھیاں صنفیاں اتے سنگھنا وکھالی دیندا اے۔ جہد اصل مقصد عام لوکائی تے سماج دی اصلاح اے۔ تحریک نے لوکاں نوں نسل، قومیت تے مذہب دیاں رکاوٹاں توں دکھ ہو کے سارے معاملیاں بارے سوچن تے پرکھن تیل لایا۔ ترقی پسند تحریک اچھا سماج چاہندی سی جیہڑا تاریخی ارتقاء اتے یقین رکھدا ہووے تے جاگیرداری تنگ نظری توں محفوظ ہووے۔

حوالے

- 1- انور سدید، "سوال یہ ہے" (تحریک کیا ہے؟) مطبوعہ "اوراق" لاہور، شمارہ 7,8 جولائی اگست، 1979ء
ص 17
- 2- حامدی کاشمیری، ڈاکٹر، تفہیم و تنقید، لاہور، فینس بکس، 1989ء ص 51, 52
- 3- یعقوب یاور، ترقی پسند تحریک اور اردو شاعری، کراچی، سٹی بک پوائنٹ اردو بازار، 2018ء ص 11
- 4- سجاد ظہیر، یادیں، گفتگو، بمبئی، ترقی پسند ادب نمبر، ص 78
- 5- اعظمی، خلیل الرحمن، اردو میں ترقی پسند ادبی تحریک، علی گڑھ، ایجوکیشنل بک ہاؤس، 2007ء، ص: 32, 33
- 6- واصف لطیف، ترقی پسند تحریک تے پنجابی شاعری، لاہور، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر،
نومبر 2018ء، ص 17
- 7- سجاد ظہیر، روشنائی، لاہور، کتاب نما، 2014ء، ص 25
- 8- مبارک علی، ڈاکٹر، روشن خیالی اور دانشور، مشمولہ ادب لطیف، 55 سالہ نمبر، لاہور، دسمبر 1990ء، ص 83